

Rost in Dachau

Voorwoord bij de tweede druk van *Goethe in Dachau* door Ewout van der Knaap

BRON: *Goethe in Dachau*, Uitgeverij Schokland, De Bilt, 2015

Op 1 februari 1967 werd een radiobulletin van het ANP uitgesproken: 'In Amsterdam is op 70-jarige leeftijd overleden de schrijver Nico Rost. Zijn bekendste boeken zijn *Goethe in Dachau* en *De vrienden van mijn vader* dat in 1959 werd bekroond met de Marianne Philips-prijs. Nico Rost is, door zijn verzetswerk in de oorlogsjaren, in Duitse concentratiekampen terecht gekomen. Na de oorlog heeft hij in West-Duitsland veel lezingen gehouden voor de jeugd over het nazi-regiem. Als lid van het Dachau-comité heeft Nico Rost geijverd voor het oprichten van een monument in het voormalige concentratiekamp. Zijn geboorteplaats Groningen heeft hem onlangs onderscheiden met de culturele prijs van de stad, maar hij kon die wegens zijn ziekte niet in ontvangst nemen.'

De necrologie doet Rost (1896-1967), hoe kan het ook anders, te kort. Ook al worden onder meer Rost's grote verdiensten als vertaler en bemiddelaar niet genoemd, duidelijk wordt al wel dat Dachau het scharnierpunt in zijn leven was. Rost was al tijdens zijn leven een legende. Zo besteedde *De Telegraaf* er op 6 juni 1961 aandacht aan dat Rost die maand 65 jaar zou worden. Geroemd werden *Goethe in Dachau* en ook *De vrienden van mijn vader*, een boek over de Joden in Groningen. Ook in Duitsland was zijn faam groot: hij werd erelid gemaakt van de West-Duitse Bund der Opfer des Faschismus und des Krieges.

Elf dagen na bevrijding van het concentratiekamp Dachau hielden kampgenoten een herdenking. Voor de Nederlanders hield Ed. Hoornik een toespraak. Hij herdacht allerlei groepen slachtoffers (soldaten, burgers, verzetsstrijders, Joden) en herinnerde aan het leed van families. Vervolgens herdacht hij de in Dachau gestorvenen door lugubere beelden op te roepen. Maar ook sprak Hoornik op 10 mei 1945 woorden waaruit bleek dat hij de Duitsers niet vereenzelvigde met de Nazi's:

'Mijn gedachten gaan hierbij ook uit naar hen, die het andere Duitschland, dat ik misschien het beste karakteriseer als het Duitschland van Thomas Mann, in dit concentratiekamp vertegenwoordigden, in een tijd toen wij, ondanks hun lijden en herhaalde waarschuwingen, nog niet wilden of konden beseffen, wat fascisme beteekent.'

Deze woorden vielen zonder twijfel goed bij zijn vriend

Nico Rost met wie Hoornik en Marc van Hasselt de redactie van de krant vormden die gedurende een maand na de bevrijding in Dachau verscheen: *De stem der lage landen*. In *Goethe in Dachau* schreef Rost dat hij zich 'in de Deutsche klassieken [was] gaan verdiepen en begonnen ze met andere oogen te lezen.' [...] Hij besepte 'daardoor nog duidelijker' hoe groots 'Goethe en Schiller, Herder en Hölderlin' zijn. Ongetwijfeld voelde Rost zich aangetrokken tot het engagement en de vrijheidsdrang van de contemporaine Duitse schrijvers die hij vertaalde en vaak ook persoonlijk had leren kennen; hij ontdekte nu ook in de klassieken de maatschappelijke idealen.

In de eerste naoorlogse jaren verschenen er in Nederland getuigenverslagen van overlevenden uit allerlei concentratiekampen. Al in mei 1945 was *Terug uit de Hel* van Buchenwald verschenen, waarin K.R. van Staal schrijft: 'Ik heb niet geschreven om de tegenstelling tusschen het Duitse volk en het Nederlandsche te verscherpen, gevoelens van wraak en vergelding te voeden.' Rost ambieerde dat ook niet, en hij ging nog verder. *Goethe in Dachau* is zowel een pleidooi voor kameraadschap en standvastigheid, als een monument voor de gestorven medestrijders; tevens is het een lofzang op de troostende en vormende kracht van literatuur.

Heimelijk en met gebruik van allerlei soorten papier maakte Rost in Dachau zijn notities. De originele dagboekantekeningen van *Goethe in Dachau* bestaan helaas niet meer, het materiaal zou door zijn bijzondere vorm en vanwege de historische waarde ervan een museumobject en tegelijkertijd een bron van studie zijn. Op 1 augustus 1946 voltooide Rost zijn bewerking van alle notities. Met een omvang van 265 pagina's verscheen *Goethe in Dachau - Literatuur en werkelijkheid* pas in 1948 bij L.J. Veen's uitgeversmaatschappij voor de prijs van hfl 5,50. De tweede druk verscheen in 1963, echter bij de Haagse uitgeverij Kruseman. In 1983 verscheen aldaar een derde druk, eveneens met een omvang van 252 pagina's.

Literatuur kan hulp bieden, een moreel kompas zijn. Vrij onlangs onthulden twee wetenschappers in het tijdschrift *Science* dat het lezen van literatuur de 'Theory of Mind'

bevordert. Door kwalitatief goed proza te lezen zouden lezers zich beter kunnen verplaatsen in anderen. Omgekeerd is het niet zo dat door literatuur te lezen mensen goed worden. George Steiner schreef in het voorwoord van *Language and Silence* (1967): 'Iemand kan 's avonds Goethe of Rilke lezen, Bach of Schubert spelen en 's morgens naar zijn werk in Auschwitz gaan.' ('We know now that a man can read Goethe or Rilke in the evening, that he can play Bach and Schubert, and go to his day's work at Auschwitz in the morning.') Mensen lezen literatuur om deel uit te kunnen maken van een gemeenschap, om een cultuur te leren kennen en om de eigen persoonlijkheid te ontwikkelen. George Steiner verwoordt het belang van lezen als volgt: 'Een gemeenschap die niet goed kan lezen, is afgesneden van de levenswortels van haar verleden en van de vooruitgangsdromen over haar toekomst, die wij hoop noemen.'

In Dachau merkte Rost, zo schrijft hij op 11 februari 1945 in zijn kampdagboek, dat het praten over eten en dood het verblijf niet beter maakten. Wat volgens hem hielp waren 'vitamine L (literatuur) en T (toekomst)'. Toen Rost in Dachau las, kon het lezen nog minder dan voordien een puur persoonlijke zaak blijven. Wat hij las, en hij las veel, hielp hem niet alleen om afleiding te vinden, maar vooral om de waardigheid te houden en de werkelijkheid te toetsen. Dat hij daardoor ook uiteindelijk een dagboek kon publiceren dat enige roem verwierf, is een resultaat dat laat zien hoezeer getuigenis en cultureel geheugen verstrengeld kunnen zijn.

Met de intensiteit waarmee Rost las, omarmde hij de makers van de teksten, vertaalde hij veel van de gelezen literatuur en ijkte hij zijn identiteit. Rost was een belangrijk bemiddelaar van de Duitse cultuur in Nederland. De Groninger was vanaf 1922 in Berlijn werkzaam als literair correspondent, kende tal van auteurs persoonlijk, en ramde in hoog tempo vertalingen uit zijn typemachine. De vertalingen verschenen vaak al kort na het origineel. Rost vertaalde een grote hoeveelheid literaire werken, o.a. van Alfred Döblin (*Frans Biberkopf's zondeval* - 1930), Egon Erwin Kisch (*Tijdopnamen* - 1931), Ben Traven (*De Witte Roos* - 1932), Arnold Zweig (*De Vriendt keert weer* - 1933), Ernest Hemingway (*De laatste etappe* - 1933), Hans Fallada (*Wat nu, kleine man?* - 1934), Joseph Roth (*Tarabas. Een vreemdeling op aarde* - 1934), Ernst Toller (*Ik was een Duitscher* - 1934, later: *Een jeugd in Duitsland*), Lion Feuchtwanger (*De Oppenheims* - 1934), Wolfgang Langhoff (*De veensoldaten* - 1935), Konrad Merz (*Duitscher aangespoeld* - 1936) en Anna Seghers (*Het oproer der vissers van St. Barbara* - 1929, *Het zevende kruis*

- 1947, *Transit* - 1950). Vele titels behoren tot belangrijke boeken uit het tijdsgewricht. Nico Rost was de vertaler van wat Menno ter Braak 'het belangrijkste boek der Duitse emigratie' had genoemd: *Ein Mensch fällt aus Deutschland* van Konrad Merz. Na de oorlog was hij als vertaler minder actief, wel verschenen in 1956 nog vertalingen van de sprookjes van Grimm.

Rost was betrokken bij de totstandkoming van de beroemde reeks Exil-boeken die bij Querido verscheen: namens Querido vroeg hij Fritz Landshoff de afdeling met door de Nazi's verboden auteurs te leiden. Landshoff zou later het manuscript van Ernst Tollers *Eine Jugend in Deutschland* meenemen en bij Querido uitgeven; Rost zou de vermaarde autobiografie al kort nadien vertalen.

Landshoff karakteriseerde Rost als lichtzinnig. Rost had na de brand van de Rijksdag luid lachend Hermann Kesten gebeld en verteld dat, nu zijn landgenoot en communist Marinus van der Lubbe was opgepakt, hijzelf ook wel zou worden opgepakt. Korte tijd later was het zo: hij verbleef in april/mei 1933 ongeveer drie weken in het concentratiekamp Oranienburg. Daarover schreef hij 'Brief uit een concentratiekamp'. Na een verblijf in het Spanje van Franco, waar zoveel schrijvers de republikeinen steunden, keerde hij terug naar Brussel waar hij nota bene nadat de nationaal-socialisten al met tal van landen en nu ook met de Sovjet-Unie in oorlog waren de Joodse Edith Blumberg huwde. Zij zou later *Goethe in Dachau* naar het Duits vertalen. In 1942 werd Rost gearresteerd en belandde via Scheveningen en Vught in 1944 in Dachau.

Op zaterdag 26 juni 1948 besprak Theun de Vries *Goethe in Dachau* in het communistische dagblad *De Waarheid*:

'Ik geloof zelfs — met respect voor Rost's onvermoeibare journalistieke en agitatorische, vertalers- en bemiddelingswerk, dat jaren van zijn leven in beslag heeft genomen —, dat het niet te boud gesproken is, als wij zeggen, dat Rost met dit boek een gedenkteken heeft opgericht. Voor de communistische wereldbeschouwing, die hij belijdt; voor de mensen van wie hij houdt; voor hen die in de goede strijd gebleven zijn; voor het tragische en o zo smalle Duitsland-van-goeden-wille, dat over is gebleven van de Weimar-republiek en het Derde Rijk; maar achteraf, ofschoon niet zo bedoeld, ook voor zichzelf.'

Volgens De Vries draagt Rost's boek bij aan het besef dat 'in deze wereld van kapitalistische verwildering' redding te vinden is in 'solidariteit', 'de verdediging van de beschaving' en 'een gezonde samenwerking van vrije volkeren'.

Ook Annie Romein-Verschoor vond *Goethe in Dachau*

inspirerend. Zij prees Rost in haar recensie in *De Nieuwe Stem* (maart 1948) om zijn ‘intellectuele moed’. In januari 1948 had ze hem in een brief laten weten onder de indruk te zijn, al merkte ze op dat het niet door de literaire stijl kwam. Haar opmerking over de stijl liet ze volgen door twijfel of het in de getuigenis uit de kampen eigenlijk wel zo zeer om de stijl moet gaan. ‘Ik ben erg benieuwd hoe er op het boek gereageerd zal worden en wanneer het nu eindelijk komt,’ schrijft ze tot slot.

Een zeer opmerkelijke communistische twist wordt zichtbaar in de discussie die *De Waarheid* aanzwengelt. In een tweede bespreking van Rost’s dagboek (woensdag 4 januari 1950) in dit partijblad wordt de vloer aangeveegd met Rost’s politieke koers. Ger Harmsen verwijt hem in het artikel met de kop ‘Vijandelijke houding jegens Polen gelaakt’ geen zuiver communistisch-ideologische principes te hebben, anti-humanistisch en nationalistisch te denken, nihilisten en mythologische schrijvers te omarmen en Polen op een zelfde wijze negatief te benaderen als de nationaalsocialisten al deden.

Harmsen verwijst naar de bespreking van Theun de Vries: ‘die was overwegend van literaire aard en verloor zich in een te critiekloze bewondering van het boek’. De Vries wordt verweten over de politieke laag van Rost’s dagboek niet kritisch genoeg te zijn geweest. ‘Doordat onze critici in gebreke zijn gebleven deze zijde van het boek te brandmerken is het mogelijk geworden, dat het boek in het Duits is vertaald. En welke troef spelen we hiermee de heimelijk openlijk stokende nazi’s in handen. Ze kunnen zich nu immers beroepen op de anti-fascist Rost. In een zelfkritiek dient Rost tegen deze strekking van zijn boek stelling te nemen.’

De scherpe toon van het artikel typeert het klimaat in communistische kringen: men moet zuiver in de leer zijn, en vooral niet eclectisch bijvoorbeeld geloofszaken met communisme principes willen mengen. Sprekend is het honende tussenkopje ‘Nico Rost wil Marxisme “aanvullen” met katholieke logica’, waarmee Harmsen reageert op contacten die Rost in Dachau had met katholieken, met wie hij van gedachten wisselde en door wie hij zich in heiligenlevens ging verdiepen. Rost schrijft op 28 december 1944 vol mededogen over de geestelijken die in blok 26 zitten. Dan al valt voor de eerste keer in het dagboek de naam van Charles Péguy, een socialist die gelovig katholiek werd en in de Eerste Wereldoorlog sneuvelde. Op 24 april 1945 schrijft Rost: ‘Studie van Péguy kan misschien helpen om den afstand tusschen Katholieken en Communisten minder diep en minder breed te maken, een brug te bouwen tusschen het Vatikaan en het Kremlin.’ Dit

soort opvattingen werden Rost klaarblijkelijk in sommige kringen kwalijk genomen.

Voor Rost kan het nauwelijks een verrassing zijn geweest dat hij in het mes van het communisme liep. Zelf had hij in 1938 in opdracht van de CPN zijn oude vriend Jef Last vals beschuldigd in een brochure *Het geval Jef Last. Over fascisme en trotskisme*. Last was kort tevoren uit de CPN gestapt en had de partij onmenselijkheid en totalitarisme verweten en aangegeven meer verwantschap te voelen met een ‘oprechten jongkatholiek of met een vrijzinnig protestant’. Rost’s verraad kwam als een boemerang terug.

Rost’s dagboek is vaker bij Duitstalige uitgeverijen verschenen dan in Nederland. De eerste Duitse editie, met de ondertitel *Literatur und Wirklichkeit*, bevatte 314 pagina’s en verscheen al in 1948 bij de ideologische uitgeverij Volk und Welt die in het door de Sovjets bezette Oost-Berlijn was opgericht; parallel verscheen een druk van die editie bij de Willi Weismann Verlag in München, de uitgeverij van een voormalige verzetsstrijder. In een persoonlijk voorwoord bedankte Anna Seghers Nico Rost ervoor dat hij de vraag naar de zin van het culturele erfgoed positief beantwoordde, dat hij de veerkracht van gevangenen beschreef en dat hij ook de lotgevallen van diverse mensen beschrijft. In 1949/50 zou een editie bij Universum Verlag te Zürich verschijnen, in 1981 en later in 1984 verscheen het boek bij de Konkret-Literatur-Verlag (Hamburg) in de reeks ‘Bibliothek der verbrannten Bücher’, in 1983 en 1993 verscheen het als Fischer Taschenbuch, in 1999 weer bij Volk und Welt maar dan in een gedocumenteerde editie met nawoord, in 2000 als List Taschenbuch en bij Luchterhand. In 1999 zond Deutschlandradio een hoorspelbewerking door regisseur Ulrich Gerhardt uit.

In de Oostduitse editie van 1948 was een aan de lezer gericht kaartje bijgevoegd met de oproep om aan de uitgeverij de mening over *Goethe in Dachau* te schrijven:

‘Lieber Leser! Der Verlag glaubt, Ihnen mit diesem Buch einen Erlebnisbericht aus dem Konzentrationslager vorzulegen, der sich von allen bisher erschienenen grundsätzlich unterscheidet. Darum interessiert uns ihre Meinung über Nico Rost’s Buch ganz besonders. Bitte schreiben Sie uns.’

Het boek maakte veel los en inderdaad verschenen er lezersbrieven. Ook aan positieve recensies was geen gebrek. Van de Oostduitse editie werden in 1949 totaal 9000 exemplaren van *Goethe in Dachau* verkocht. Een knik in de positieve ontvangst kwam toen op 19 oktober 1949 in

de *Berliner Zeitung* een open brief aan Rost verscheen waarin hem vijandigheid jegens het Poolse volk werd verweten. De feuilletonredactrice Susanne Kerckhoff, die dit had geschreven, werd vervolgens zelf fel aangevallen door Stephan Hermlin, die het in de *Tägliche Rundschau* (22 oktober) voor Rost opnam en de redactrice meende te betrapten op manipulatie van citaten. Op die verdediging reageerde Kerckhoff al een dag later in haar krant met een verweer dat nog sterker ideologisch is gekleurd. Snoei-hard pakte Kerckhoff haar criticus aan die in het Westen (namelijk Frankrijk en Zwitserland) in kampen had gezeten, wat voor haar kennelijk alleen al reden was voor de verdachtmaking dat Hermlin niet zuiver in de communistische leer zou zijn. Rost zelf antwoordde in de *Berliner Zeitung* op de open brief. Op 27 oktober 1949 merkte hij allereerst op hoe blij hij was met de hechte banden van de DDR met het Poolse broedervolk, om vervolgens inhoudelijk in te gaan op het verwijt dat hij vijandig zou zijn jegens de Polen. Rost rondde verzoenend af dat hij van de kritiek veel had geleerd en nog beter zijn best zou doen. Tot slot haalde hij een anekdote aan van een arbeider die hem had herkend en die opmerkte het verwijt van vijandigheid jegens de Polen onterecht te vinden.

De minister van 'Volksbildung' van de nog maar net opgerichte DDR, Paul Wandel, schreef op 30 oktober 1949 aan Nico Rost een open brief in *Neues Deutschland*. Daarin schreef de minister dat de 'perspolemie op onbeargumenteerde en kwetsende wijze' de verdiensten van Rost in twijfel trokken. De minister hoopte dat de vriendschap tussen Rost en de DDR door het voorval geen gevaar liep.

Harmsen's bespreking in *De Waarheid* is, niet alleen door de verwijzing naar de open brief van Kerckhoff die vertaald in het orgaan van de vriendschapsvereniging Nederland-Polen was verschenen, zichtbaar een reactie op de ontvangst in de DDR en is de weerslag van de ideologische scherpslijperij die in communistische kringen menige levensloop bepaalde.

Toen Rost in mei 1949 in de Oostzone was gearriveerd, was hij onthaald als toonbeeld van anti-fascisme. Hij was ervan doordrongen geraakt dat hij van nut kon zijn in een nieuwe Duitse staat. Zoals Hans Olink in de biografie *Nico Rost – De man die van Duitsland hield* (1997) beschrijft, verzocht Rost zijn oude kameraad Theun de Vries om bij de CPN een aanbevelingsbrief te verkrijgen, maar de partij werkte niet mee. Toch leek het mee te zitten en zag de DDR-top in Rost een rolmodel. Er waren grote plannen: hij werkte aan een biografie over Otto Grotewohl, de minister-president van de DDR, en met zijn vrouw

Edith aan zijn zijde leidde hij in het slot van Bettina von Arnim te Wiepersdorf het archief van deze schrijfster uit romantische kring, en hij deed er onderzoek naar Goethe en de romantici.

De socialistische heilstaat waar Rost zijn hoop op had gevestigd liet hem echter al spoedig vallen. Nota bene Grotewohl zelf liet naar Rost's dagboek een onderzoek uitvoeren dat fatale conclusies in de lijn van Kerckhoff's artikel trok. Het boek werd als ideologisch niet zuiver gewogen en zou enkel na grondige bewerking nog kunnen verschijnen. Deze censuurmaatregel was de eerste stap in het verbannen van Rost, wiens dagboek overigens niet in aangepaste vorm in de DDR zou verschijnen, net zo min als het boek over Grotewohl. Vervolgens ontfermde de staatspolitie (Staatssicherheit) zich over Nico en Edith Rost. Rost werd van spionage en ook diefstal verdacht, terwijl Rost door de Nederlandse communistische partij werd verdraden.

In haar studie *Na het kamp - Vriendschap en politieke strijd* (2005) schetst Jolande Withuis een onthutsend beeld van de haat die Rost ten deel viel. De leider van de CPN, Paul de Groot, deinsde er niet voor terug zijn persoonlijke haat jegens intellectuelen in het algemeen en Rost in het bijzonder ook te gebruiken om Rost in de DDR tot ongewenst persoon te maken. De Groot had aan de partijleiding van de Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (SED) laten weten dat Rost al ruim voor de oorlog geen partijlid was, dat hij als schrijver in de oorlogsjaren in België niet politiek zuiver zou zijn geweest en dat uit *Goethe in Dachau* te veel sympathie voor sociaaldemocraten en katholieken zou blijken. De SED, zo vermeldt Olink's biografie, won inlichtingen uit België in en vernam dat Rost anti-nationaalsocialistische artikelen schreef, contact had gezocht met een verzetsgroep en wegens deelname aan het verzet was gearresteerd. Dat hij — wat een verzetsdaad op zich was — de censuur ontdook, vermeldde de Belgische KPB niet. Rost had onder een schuilnaam bloemlezingen van Nederlandse schrijvers uitgegeven. Bovendien had hij, onder het pseudoniem N. de Praetere, aforismen van Georg Christoph Lichtenberg vertaald en ingeleid, onder de titel *Het kleine fundamenten-boek. Een Lichtenberg-brevier* (1942). Het verscheen ter gelegenheid van de 20ste geboortedag van Lichtenberg.

Nadat Rost in maart 1951 met zijn vrouw was gearresteerd en de DDR werd uitgewezen, engageerde hij zich onverminderd voor de herinnering aan de nazi-onderdrukking. Hij spande zich in tegen de vrijlating van de vier Duitse oorlogsmisdadigers die in Breda gevangen zaten (1952), hield ten tijde van het Eichmann-proces een

lezing met de veelzeggende titel 'Eichmann was niet alleen' (1961) en probeerde de West-Duitse jeugd in een tijd dat over de nazi-misdaden niet vrij werd gesproken door lezingen te informeren. Het was de tijd dat de film *Nuit et Brouillard* (*Nacht en nevel*) diepe indruk maakte op jongeren die Anne Frank's dagboek hadden gelezen maar de beelden van de verschrikkingen niet kenden.

Rost bleef een kritische germanofiel. Met zijn inspanningen om het voormalige kamp Dachau als plaats van herinnering te behouden, die in 1965 mede tot de realisering van een monument in Dachau en tot de musealisering van het voormalige kampterrein hebben geleid, neemt Rost een belangrijke plaats onder de kwartiermakers van de herinneringscultuur in. Rost's publicatie *Ik was weer in Dachau*, in 1956 uitgegeven door het Internationale Dachau Comité en in hetzelfde jaar in een Duitse vertaling verschenen, doet verslag van de constatering bij terugkeer naar het concentratiekamp dat burgers de oorlogsmisdaden bagatelliseren of ontkennen en dat zonder enig historisch besef allerlei sporen in het kamp zijn uitgewist. Een van de wrange voorbeelden die hij geeft is dat een barak waar ooit joodse kinderen zaten nu als school wordt gebruikt. Rost zou vice-voorzitter van het Nederlandse Dachau Comité worden, dat in 1961 werd opgericht, en zou nauw samenwerken met zijn politieke tegenpool Pim Boellaard, een verzetsstrijder die eveneens in Dachau gevangen zat.

Wat voor Rost pleit is zijn twijfel aan de betekenis van het literaire verzet door vertalingen. In zijn dagboek gaat Rost op 13 juli in op vertalingen van Gottfried Keller's 'Fähnlein der sieben Aufrechten' en Georg Forster's 'Ansichten vom Niederrhein':

'Was deze weg, waren deze pogingen om vertalingen van Nazi-literatuur, door die van klassieke Duitse literatuur met een democratische ideologie, te verdringen, de juiste? [...] Maar was literair verzet voldoende? Ik weet, dat ik ook andere dingen deed, maar ben ik niet toch nog te veel — literator gebleven?'

Rost las heel veel in Dachau. Op 2 januari 1945 benoemt Rost het type literatuur dat hij na een half jaar verblijf in Dachau kan lezen: 'Stendhal en Goethe zijn voor mij steeds meer en meer de schrijvers, die ik in deze omgeving te midden der vlektyphus-epidemie het best lezen kan.' Sommige auteurs zijn te zwaar, maar Stendhal aanvaardt hij 'als tegenmiddel in deze hel zoo gretig'.

Rost opent zijn dagboek met een zin van Goethe die hij uit zijn hoofd citeert: 'Die alte Erde steht noch, und der Himmel wölbt sich noch über mir' — 'De oude aarde

staat nog en de hemel welft zich nog boven mij.' In Jena, op 8 oktober 1827, onthulde de toen 78 jaar oude Goethe volgens zijn steun en toeverlaat Johann Peter Eckermann dat Friedrich Schiller in de sterrenwacht had gelogeerd waar ze op dat moment waren. Hij had Schiller in 1794 leren kennen. Hij herinnerde aan de productieve tijd die zij toen hadden en voegde eraan toe: 'Dat gaat alles weg en voorbij; ik ben ook niet meer degene die ik was, maar de aarde houdt stand, en lucht en water en grond zijn nog steeds dezelfde.' ('Das geht Alles hin und vorüber; ich bin auch nicht mehr, der ich gewesen, aber die alte Erde hält Stich, und Luft und Wasser und Boden sind noch immer dieselbigen.') Wat Rost uit zijn hoofd citeert, is geen geheel correcte weergave van Goethe's woorden, maar de essentie van die uitspraak raakt hij wel.

In Goethe trof Rost een zekere koelheid in de observatie. Op 11 juli 1944 vindt Rost in Dachau een exemplaar van Goethe's *Campagne in Frankreich*:

'Nooit heeft Goethe's beroemde reportage me zoo getroffen. Hij constateert hier een historische gebeurtenis, doch heeft tevens oog en oor voor de vermoedheid, de honger en de dorst zoowel van soldaten als van burgers, van revolutionairen en emigranten, van vriend en vijand. Hij heroïseert de geschiedenis niet, ziet alles zonder eenig vooroordeel en deelt ons op een plastische manier broodnuchter mee, dat hij op een wereld-historisch moment voelde dat hij... honger had. Ik geloof waarachtig, dat ik eerst in Dachau moest belanden om deze beschrijving op de juiste waarde te leeren schatten!'

Midden september 1944 wijdde Rost zich aan Friedrich Hölderlin (1770 -1843), een dichter die deels wel en deels niet tot de romantici kan worden gerekend. Hölderlin was een van de dichters die door de nationaal-socialisten ideologisch werd misbruikt. De vaderlandslieparen die de dichter schreef werden voor eigen politieke doeleinden gebruikt en ahistorisch gelezen. De soldaten die voor Hitler ten strijde trokken kregen in hun ransel een veldeditie van Hölderlin mee, oorlogsdaden kregen zodoende een mythische lading. Hölderlin was door het ministerie van propaganda postuum ingelijfd. Het in 1943 opgerichte Hölderlin-genootschap perverteerde in de oorlogsjaren op fascistische wijze het culturele erfgoed. Hölderlin had het over een ander vaderland, dacht in het postrevolutionaire klimaat van de Franse Revolutie na over vrijheidsidealismen die op het oude Griekenland waren geënt en stond ver af van de Romeinse grootheidswaan die Hitler had geperfectioneerd. Hölderlin streefde een harmonieuze sa-

menleving na in een tijd waarin de gemeenschap uit elkaar viel. Volgens de dichter was er een nieuwe mythologie nodig, moest de mens leren de eenheid tussen natuur, het hogere en het subject te vinden. Rost leest Hölderlin zoals de dichter vooral in de jaren zestig werd gelezen, als een revolutionaire dichter, als iemand die de Franse Revolutie naar Duitsland wilde brengen. Die leeswijze haalde Rost bij Georg Lukács, zoals hij in zijn notities van 14 september uiteenzet.

Tekenend voor Rost is dat hij de twijfel toelaat. Op 17 september verwijst hij naar de beroemde tirade in Hölderlins *Hyperion* die de Duitsers hekelt. Hij citeert de regels niet:

‘Es ist ein hartes Wort und dennoch sag ichs, weil es Wahrheit ist: ich kann kein Volk mir denken, das zerrissener wäre, wie die Deutschen. Handwerker siehst du, aber keine Menschen, Denker, aber keine Menschen, Priester, aber keine Menschen, Herrn und Knechte, Jungen und gesetzte Leute, aber keine Menschen [...]’ — ‘Het zijn harde woorden, en toch spreek ik ze, omdat ze waarheid zijn: ik kan me geen volk indenken dat verscheurder zou zijn dan de Duitsers. Handwerkslui zie je, maar geen mensen, denkers, maar geen mensen, priesters, maar geen mensen, heren en knechten, jongeren en gevestigde lieden, maar geen mensen [...]’

Rost heeft ondanks het nationaal-socialisme goede hoop dat het Duitse volk terug zal keren naar de principes van een beschaving. Daarin vindt hij, zo merkt hij zelf op, weinig medestanders. In het vertrouwen in de mens kon Rost in Hölderlin een metgezel vinden. Zo schreef Hölderlin (‘Fritz’) in september 1793 in een brief aan zijn broer Karl dat hij zijn hoop vestigde op de komende generaties en dat hij in zijn tijd er alles aan deed om de ‘kiemen van de verlichting’ te doen bloeien. Op 13 april 1795 parafrazeerde hij Immanuel Kant in een brief aan zijn broer, zonder de filosoof te noemen die hij overigens later in een brief (1 januari 1799) als ‘Mozes van onze natie’ betitelt, omdat de denker het volk naar het beloofde land zou kunnen leiden. Hölderlin schreef, in uitvoerige bewoordingen over de moraal, dat de mens alleen moet handelen volgens het principe waarvan hij tegelijkertijd kan willen dat het een algemene wet wordt, dat de mens moet handelen op de manier waarvan hij zou willen dat iedereen zo zou handelen. De ‘vrijheid van de wil’ vond Hölderlin belangrijk.

Op 4 juni 1799 schreef Hölderlin een brief aan zijn broer die veel over zijn gemoedstoestand vertelt. In een in het najaar van 1943 bij de Wereldbibliotheek verschenen,

door Roel Houwink samengestelde, editie met teksten uit Hölderlins ‘leven en werken’ is een deel van die brief opgenomen. Rost zou het gekend kunnen hebben. Het daar gedrukte fragment begint met deze regels:

‘Wij moeten het voortreffelijke opsporen, het trouw blijven, zooveel in ons vermogen is ons sterken in het besef van zijn aanwezigheid, ons erdoor laten genezen en zoo de kracht krijgen, het ruwe, verkeerde, vormlooze niet slechts in zijn smartelijken zin te verstaan, maar het bovenal leeren kennen als datgene wat het is, wat het karakter ervan uitmaakt, wat er feitelijk aan schort.’

Hölderlin verzet zich, in de niet door Houwink vertaalde regels die hieraan voorafgaan, tegen het hedendaagse barbarendom dat veel energie vergt van diegenen die het humane nastreven.

Als lezers van Goethe in Dachau absorberen wij een getuigenis die onszelf noopt te getuigen in de morele zin van het woord: door in herinnering te roepen wat er gebeurde en te doordenken wat de mens bezielt. Wij lezen hoe Rost de literatuur als bevrijdingsroute koos en daarmee het nazi-ideaal ‘Arbeit macht frei’ — de cynische spreuk op de poort van het kamp Dachau — omsmolt tot ‘Lesen macht frei’.

Ewout van der Knaap is hoofddocent Duitse letterkunde aan de Universiteit Utrecht